

Тетяна КІЗИМА

ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА ДОМОГОСПОДАРСТВ: СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ, ЧИННИКИ ВПЛИВУ

Обґрунтовано сутність та виокремлено найважливіші складові фінансової поведінки домогосподарств. Означено основні проблеми, що стримують розвиток активних стратегій фінансової поведінки домогосподарств в Україні, та вказано на можливі шляхи їх вирішення в сучасних умовах.

Науковці стверджують, що кожна епоха формує відповідний тип економічної людини з притаманними їй моделями економічної поведінки. Це означає, що людина в процесі життєдіяльності обирає для себе певний спосіб економічної самореалізації, що відповідає визначеним ціннісним орієнтаціям та конкретним прагненням особистості.

Важливою складовою економічної поведінки людини є її фінансова поведінка, основні параметри якої починають виокремлюватися ще у дитячому та підлітковому віці, тобто до початку формування індивіда як активного суб'єкта економічної діяльності. Кишенькові гроші, фінансові стереотипи молодіжної субкультури, вплив дорослих та інші чинники поступово залучають молоду людину до царини фінансових відносин.

В сучасних умовах фінансова поведінка населення поступово стає важливим об'єктом наукових досліджень з боку вітчизняних учених, хоча на Заході науковці найрізноманітнішого спрямування почали активно вивчати її ще наприкінці минулого століття. Економісти, досліджуючи фінансову поведінку населення, основну увагу зосереджували переважно на аналізі доходів і витрат та їхньому впливові на фінансовий стан сім'ї на різних етапах її

життєвого циклу; демографи акцентували увагу на різноманітних демографічних подіях (шлюб, розлучення, народження дітей тощо) та їхньому впливові на фінансову поведінку населення; соціологи розглядали фінансову поведінку у контексті усталених соціальних норм і поведінки соціальних груп; психологи аналізували специфічну роль знань і установок як детермінант фінансової поведінки людини.

В Україні дослідження окремих аспектів економічної поведінки населення стосуються передусім соціологічних та морально-етичних підвалин економічної активності громадян (Т. Єфременко, В. Ільїн, В. Леонов, О. Сердюк, З. Скринник та ін). Проте вивченню основних параметрів фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств належної уваги, на жаль, не приділяється. А ця проблематика, на нашу думку, є надзвичайно важливою з огляду на необхідність формування ефективної державної політики щодо створення належних умов для підвищення фінансової освіченості та фінансової культури населення. Адже громадяни, які володіють азами фінансової грамотності, можуть самостійно аналізувати й оцінювати основні тенденції економічного життя держави і відповідно до обставин моделювати стратегії своєї фінансової по-

ведінки, обираючи найефективніші та найоптимальніші з них.

Фінансову поведінку населення учені визначають в основному як "форму діяльності індивідів і окремих соціальних груп на фінансовому ринку, пов'язану з перерозподілом грошових ресурсів, зокрема з їх інвестуванням" [1, 167] або ж як систему (соціальних) дій, вчинків індивідів і соціальних груп на фінансовому ринку з використання наявних грошових ресурсів із метою отримання максимального прибутку [2, 235]. В. Тапіліна та Т. Богомолова трактують фінансову поведінку як таку, що пов'язана з оперуванням грошовими коштами, які знаходяться за межами поточного споживання [3, 119–128]. Тобто, у наведених визначеннях фінансова поведінка трактується авторами лише у вузькому значенні, а саме: як діяльність домогосподарств на фінансовому ринку країни. Ми ж фінансову поведінку розуміємо більш широко, а саме: як діяльність членів домогосподарств, пов'язану із розподілом та перерозподілом грошових ресурсів, в результаті чого відбувається формування відповідних фондів грошових коштів (індивідуальних та спільних фондів споживання, резервного фонду, фонду заощаджень тощо) та їх використання на певні цілі. Запропоноване визначення, окрім поведінки населення на фінансовому ринку, характеризує й інші сторони фінансової діяльності громадян (зокрема, споживчу, фінансову, добродійну тощо).

Передусім необхідно зазначити, що вибір (як свідомий, так і несвідомий) певних моделей фінансової поведінки залежить як від загальної економічної ситуації в країні, так і від рівня економічної культури, властивої членам домогосподарства, умов виховання і, не в останню чергу, від їхнього почуття соціальної відповідальності, ступеня соціальної зрілості, морально-вольових якостей. При цьому необхідною умовою,

основним "законом" економічного життя є оптимальне співвідношення коштів, що знаходяться у розпорядженні домогосподарства, та завдань, які воно за їх допомогою має вирішувати.

Члени домогосподарства приймають конкретні рішення стосовно того, чи витратити зароблені кошти, скільки витратити і на які цілі, чи інвестувати їх і у які саме активи, чи здійснювати позики і брати кредит тощо. Відтак, різний ступінь вираження тих чи інших пріоритетів, потреб та інтересів домогосподарств формує широкий діапазон конкретних моделей їх фінансової поведінки (принагідно зазначимо, що, на відміну від потреб, які є об'єктивними і виникають незалежно від волі та свідомості людини, інтереси мають суб'єктивну природу, усвідомлюються індивідом і визначаються стилем його життя).

Беручи до уваги основні вектори фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств в сучасних умовах та опираючись на класифікацію, запропоновану В. Леоним [4, 66–72], можемо виокремити такі основні її складові:

- дохідну поведінку (діяльність, спрямовану на формування та оптимізацію усіх можливих джерел доходів домогосподарств);
- фінансову поведінку (діяльність, пов'язану зі сплатою та мінімізацією (за наявності відповідних пільг та преференцій) податкових платежів);
- споживчу поведінку (діяльність, спрямовану на здійснення витрат споживчого характеру, тобто придбання споживчих товарів і послуг);
- заощаджувальну поведінку (діяльність, спрямовану на виведення певної частини доходів з особистого користування з метою задоволення майбутніх потреб);
- інвестиційну поведінку (діяльність, пов'язану із вкладенням частини не-

- спожитих доходів у фінансові (рідше – нефінансові) активи з метою отримання майбутніх вигод);
- кредитну поведінку (діяльність, спрямовану на залучення тимчасово вільних коштів інших суб'єктів: інституцій фінансового ринку, підприємств, інших домогосподарств на умовах поверненості, строковості та, як правило, платності і забезпеченості);
- добродійну поведінку (діяльність, пов'язану із безоплатним наданням коштів окремим особам чи організаціям з метою підтримання їх діяльності).

Необхідно зазначити, що фінансова поведінка – це передусім якісна характеристика дій економічних суб'єктів. Вона знаходить свій прояв у ціннісних орієнтаціях та відповідних стандартах споживання, характері прийняття фінансових рішень, рівні активності на фінансовому ринку та застосовуваному при цьому наборі фінансових інструментів, рівні довіри до діяльності вітчизняних фінансових інституцій, а також ставленні до фінансової інформації, ризиків і гарантій фінансової безпеки.

Безумовно, перелічені фактори дуже важко піддаються кількісній оцінці. Однак вважаємо, що саме кількісна оцінка є найбільш об'єктивним критерієм при моделюванні фінансової поведінки економічних суб'єктів загалом та домогосподарств зокрема. На нашу думку, основними індикаторами фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств в сучасних умовах можуть слугувати:

- динаміка структури грошових доходів населення (з обов'язковим виокремленням доходів від власності);
- динаміка середньодушового місячного грошового доходу порівняно з прожитковим мінімумом;
- коефіцієнт диференціації доходів (коефіцієнт фондів);

- коефіцієнт концентрації доходів (коефіцієнт Джині);
- коефіцієнт співвідношення доходів і витрат домогосподарств;
- динаміка структури витрат домогосподарств (з обов'язковим виокремленням інвестиційних витрат, спрямованих на придбання фінансових і нефінансових активів).

Важливо зазначити, що фінансова поведінка більшості українських домогосподарств все ще продовжує залишатися в межах заощаджувальних традицій. Як наслідок, домогосподарства, значна частина яких об'єктивно готова до активної фінансової поведінки, на жаль, ще не стали потужними генераторами зростання вітчизняного фінансового ринку. Відтак, існує висока ймовірність розчинення національного фінансового ринку в межах міжнародних фінансових центрів, які сьогодні формуються на базі окремих розвинених країн і куди досить активно останнім часом перетікають капітали українських резидентів.

Наявність означених вище ризиків потребує детального аналізу причинно-наслідкових зв'язків, що обумовлюють стримувану фінансову поведінку вітчизняних домогосподарств на фоні їх матеріальної готовності та адекватних споживчих очікувань. На наш погляд, основними проблемами та можливими шляхами їх вирішення у цій важливій як для держави, так і громадян сфері фінансових відносин є наступні:

1. Відсутність в Україні сформованих фінансових традицій та позитивної практики ведення фінансової діяльності, що обумовлено минулим історичним розвитком нашої держави, коли впродовж десятиліть в країні не лише не було фінансового ринку, а й працювала ідеологія на викорінювання товарно-грошових відносин у зв'язку з переходом до комунізму. Також в Україні упродовж тривалого періоду

практично були відсутні досвід чи відповідні традиції навчання громадян управлінню особистими фінансами. У сім'ях, як первинних осередках, де діти вперше пізнають науку життя, мало хто з батьків (котрі виховувалися, в основному, за часів суцільного соціалістичного дефіциту) мав успішний досвід такого управління. У середній школі викладали і продовжують викладати безліч предметів, але уроків (бодай факультативних), пов'язаних з мистецтвом ефективного управління власними грошима, немає (наче без грошей у сучасному світі можна елементарно прожити). У вищих навчальних закладах студенти практично не вивчають дисциплін "Фінанси домогосподарств", "Управління особистими фінансами", "Управління грошима: практичний курс зі створення власного добробуту" тощо. Тому і доводиться кожному з нас науку управління особистими фінансами опановувати самостійно, спираючись лише на власний (інколи доволі гіркий) досвід.

2. Недостатній розвиток фінансового ринку в частині роботи з приватним інвестором та обмежена пропозиція фінансових послуг для таких клієнтів. У світовій практиці, на відміну від вітчизняної, фінансовий сервіс передбачає величезний набір послуг для потенційного споживача (середньостатистична американська сім'я щорічно витрачає на фінансові послуги понад 3,5 тис. дол. США). Серед найпоширеніших за кордоном послуг, які фінансові установи надають своїм клієнтам, є: бонусні програми cash-back, за якими при оплаті покупок кредитною картою банк повертає на рахунок клієнта 3–5% від суми операції; послуги зі страхування втрати коштів за картковими рахунками, коли у випадку втрати грошей вони повертаються клієнту в день подачі заяви; практично не лімітовані умови видачі кредитів особам

похилого віку; послуги reverse mortgage – "іпотека навпаки", відповідно до якої банк виплачує особам похилого віку визначені суми коштів в обмін на успадкування житла (в Україні подібні послуги надають не банки, а певні компанії, причому досить часто такий бізнес буває кримінальним); обладнання у відділеннях банків супутніх відпочинкових зон (Інтернет-кафе, ігрових майданчиків для дітей тощо). Перелічені види фінансового сервісу практично не відомі українським споживачам (окрім, можливо, VIP-клієнтів).

3. Відсутність інституту фінансових консультантів і, відповідно, обмежене надання такого виду послуг для приватних інвесторів. Інститут незалежних фінансових радників зародився наприкінці 70-х років минулого століття, коли у США, Великобританії, Німеччині, Австралії різко скоротилися бюджетні видатки на соціальну сферу, і формувати своє фінансове майбутнє населення стало самостійно. У розвинених країнах світу фінансові консультанти, фінансові радники, спеціалісти з фінансового планування – одна з найбільш престижних і поширених професій (скажімо, тільки у США їх налічується близько 650 тис.). Сьогодні фінансові консультанти дають поради щодо прийняття інвестиційних рішень та формують особисті інвестиційні портфелі, оптимізують бюджет доходів і витрат, управляють боргами, за необхідності консоліднують кредити, оптимізують сплату податків, контролюють страхівки і накопичувальні рахунки, беруть участь у складанні заповітів тощо. За кордоном за допомогою фінансових радників укладається понад 40% усіх фінансових угод фізичних осіб.

Інститут фінансового консультування активно почав розвиватися і в Росії. Найвідомішими компаніями у цій сфері є "Особистий капітал", "Золоті ворота", а також

декілька десятків незалежних радників, більшість з яких мають сертифікат Інституту незалежних фінансових радників Росії.

В Україні, на жаль, спеціальні фінансові служби, які консультували б громадян з питань ефективного ведення їхніх особистих фінансових справ, не набули належного розвитку. Однак переконані, що це – справа недалекого майбутнього, адже вітчизняний ринок уже потребує і, безумовно, потребуватиме в майбутньому саме таких фахівців, оскільки добробут наших громадян демонструє динаміку до зростання, відбувається поступове формування середнього класу, який і ставатиме основним споживачем таких послуг.

4. Обмежена сфера застосування компенсаційних механізмів на фінансовому ринку. Актуальним залишається питання державного гарантування збереження заощаджень громадян. Здавалося б, прийняття Закону України від 20. 09. 2001 р. № 2740-III "Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб" [5], відповідно до якого кожному вкладнику гарантується відшкодування коштів закладами у розмірі не більше 150 000 грн., мало б переконати громадян у безпечності їхніх заощаджень. Однак варто зазначити, що чинний закон містить низку проблемних моментів, пов'язаних із недостатністю повноважень Фонду щодо забезпечення гарантування поверненості вкладів громадян. Фактично Фонд гарантування вкладів фізичних осіб сьогодні виконує роль виплатної каси, що (і це у кращому випадку) на завершальній стадії розраховується з вкладниками за зобов'язаннями банків, котрі ліквідуються, і вклади в яких є недоступними. При цьому він не має жодного впливу та превентивних механізмів для оптимізації своїх потенційних витрат і забезпечення вищого рівня захищеності інтересів кредиторів банків, які ліквідуються. Відтак, сьогодні існує нагальна потреба

інституційного зміцнення Фонду з одночасним розширенням його повноважень, зокрема у роботі з неплатоспроможними банками. З цією метою доцільно здійснити передачу функцій із виведення з ринків неплатоспроможних банків від Національного банку України до Фонду (у тому числі функцій щодо здійснення тимчасової адміністрації і ліквідації неплатоспроможних банків), що дасть можливість зменшити витрати на виведення таких банків з ринку та посилить інституційний рівень захищеності інтересів вкладників.

5. Відсутність ефективного податкового стимулювання інвестицій громадян. Сьогодні в Україні одні інвестиційні доходи (скажімо, доходи від операцій з акціями та облігаціями, іпотечними цінними паперами, доходи, що виплачуються компаніями з управління активами) оподатковуються за ставкою податку з доходів фізичних осіб у розмірі 5%, інші (відсотки за депозитами та іменними ощадними сертифікатами, відсотки на вклади членів кредитних спілок) – ні (принаймні до 1 січня 2015 року). На нашу думку, така ситуація ставить інвестиційні інструменти вкладання тимчасово вільних коштів населення в нерівні умови, адже величина доходу на вкладені кошти має досить важливе значення для домогосподарств (тим паче, що більшість вкладів населення у фінансових установах – досить невеликі суми, тобто – це переважно вкладення далеко не заможних громадян). Вважаємо, що звільнення від оподаткування інвестиційних доходів у сучасних економічних умовах для дрібних власників дасть змогу підвищити дохідність інвестицій для таких осіб і зробить їх привабливою альтернативою, на котру, як правило, зважають громадяни. В умовах економічної стабільності, а тим більше економічного зростання, коли фінансовий ринок зокрема та національна економіка загалом задовольнять

свої потреби в інвестиційних ресурсах, цілком логічним і справедливим буде запровадження оподаткування таких доходів.

6. Низький рівень довіри населення як до держави загалом, так і до національної грошової одиниці та інституцій фінансового ринку зокрема. Відтак, актуальною проблемою, пов'язаною із переорієнтацією вітчизняних домогосподарств на використання активних стратегій фінансової поведінки, вважаємо якнайшвидше відновлення такої довіри. Необхідно зазначити, що у сучасному суспільстві категорія довіри уже давно перестала належати лише до сфери психології чи філософії. Довіра, поза усілякими сумнівами, – це категорія економічна, і падіння рівня довіри, як слушно зауважують науковці, "завжди кореспондується в економіці з втратою економічних вигод" [6, 153]. Отож, допоки суспільство загалом та керівництво держави зокрема цього не усвідомлять, ситуація в країні продовжуватиме залишатися вкрай нестабільною і непрогнозованою. Переконані, що у сучасних умовах довіра слугує одним із головних параметрів розвитку суспільства, і саме рівень довіри визначає його подальший прогрес. А "створення й розвиток потужного національного взаємодовірного суспільства на засадах "довіри – відповідальності", – зазначає відомий український економіст О. Т. Євтух, – допоможе сформувати багату націю, здатну посісти передові позиції у світовій економіці" [7, 12].

7. Недоліки забезпечення учасників ринку необхідною фінансовою інформацією. Успішність адаптації домогосподарств до нестабільних умов ринкового середовища та уміння обрати в таких умовах найдоцільнішу і найоптимальнішу стратегію фінансової поведінки залежать від можливостей доступу до фінансової інформації, яка в сучасних умовах є досить

масштабною та складною для розуміння пересічним громадянином і потребує глибокого осмислення й детального аналізу. Саме тому в середовищі приватних інвесторів домінують специфічні джерела отримання інформації про діяльність вітчизняних фінансових інституцій. І хоча найпопулярнішим джерелом отримання українцями фінансової інформації є засоби масової інформації (67%), все ж друзі та знайомі (19%) і спеціалізовані веб-сайти в Інтернеті (17%) посідають відповідно друге та третє місця у цьому списку [8, 31] (а при виборі тієї чи іншої фінансової установи для придбання відповідної послуги 52% українців звертаються за порадою саме до друзів та родичів) [8, 13]. Для прикладу: в Росії найпопулярнішим джерелом отримання фінансової інформації слугують поради друзів і знайомих (22,4%) та минулий досвід (20%) [9, 49].

На жаль, доступ до якісної та об'єктивної фінансової інформації в Україні є досить обмеженим як інформаційно, так і матеріально (за твердженням фахівців, 80% юридичних осіб (про фізичних осіб годі й говорити) одержують інформацію на комерційних засадах [10, 59]). До того ж, зважаючи на численність регуляторів фінансового ринку та особливості збору, обробки і подачі інформації у кожному з них, в Україні існує певна дискретність та неспівставність її окремих складових, що вимагає відповідної уніфікації та розумної централізації фінансової інформації з метою здійснення не лише регіональних чи міжгалузевих, а й міжнародних порівнянь.

8. Низький рівень фінансової грамотності населення. Для того, аби населення мало змогу переходити до активних стратегій фінансової поведінки, воно повинно отримувати відповідні доходи, а також володіти певним набором фінансових знань щодо основних тенденцій, котрі мають міс-

це на фінансовому ринку України, або хоча б володіти найелементарнішими азами фінансової грамотності, щоб мати можливість самостійно аналізувати процеси, які відбуваються в економічному житті держави.

У теперішніх умовах грамотність населення, будучи важливою ознакою сучасного суспільства, багато в чому визначає якість життя його громадян, забезпечуючи їм доступ до якіснішої освіти, роботи, послуг. Сказане сповна стосується і фінансової грамотності та фінансової культури, адже фінансові відносини стали невід'ємним атрибутом сучасного життя. Тому і не дивно, що грамотність передбачає (поряд із фаховими та функціональними знаннями і навичками) володіння широким спектром економічних і, передусім, фінансових понять та категорій. У сучасному світі "економічні знання відіграють надзвичайно важливу роль, адже вони дозволяють осмислювати й аналізувати інформацію, що надходить з найрізноманітніших джерел, для прийняття зважених і ефективних рішень; легше адаптуватися до нових економічних умов; надають їхньому власнику більшу свободу дій і, як наслідок, підвищують конкурентоспроможність індивіда" [11, 51].

Однак зазначимо, що в процесі підвищення рівня фінансової освіченості населення повинні бути зацікавлені не лише громадяни, а й держава, яка має створювати необхідні умови для організації і проведення різноманітних освітніх програм фінансово-економічного спрямування (звичайно ж, за найактивнішої підтримки великих фінансових організацій та бізнесових структур). Причому активне залучення бізнес-структур до фінансування таких освітніх проектів має проводитися при одночасному забезпеченні жорсткого державного контролю за об'єктивністю та незалежністю підготовлених програм, здійснюваних оцінок та рекомендацій.

Для підвищення рівня фінансової грамотності наших співвітчизників вважаємо за необхідне більш активно в освітній роботі використовувати засоби масової інформації, Інтернет, можливості дистанційного управління. У цьому контексті доцільним бачиться створення державного освітнього каналу, якість транслявання програм якого забезпечуватиметься шляхом залучення провідних науково-дослідних і освітніх центрів, відомих спеціалістів у сфері фінансів. Велику роль також може відіграти створення "гарячої" лінії для консультування громадян з актуальних питань фінансового законодавства, організації та ведення власного бізнесу, оподаткування тощо.

Переконані, що означені вище заходи організаційного та освітнього характеру сприятимуть активізації фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств і залученню їх до діяльності на фінансовому ринку України.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що дослідження мотивів, цілей, стратегій і моделей фінансової поведінки домогосподарств є надзвичайно важливими в сучасних умовах, адже саме на основі такого аналізу, а також вивчення схильності населення до споживання і заощадження можна прогнозувати певні вектори та тенденції фінансової поведінки населення у найближчі роки, що, у свою чергу, слугуватиме підґрунтям для моделювання основних параметрів економічного розвитку України у середньо- та довгостроковій перспективі.

Література

1. Єфреманко Т. Фінансова поведінка населення України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 2. – С. 165–175.
2. Верховин В. И. *Экономическая социология: Под ред. В. И. Демина*. – М.: Изд-во "ИМТ", 1998. – 446 с.

3. Тапилина В. С., Богомолова Т. Ю. Финансовое поведение российских домохозяйств // ЭКО. – 1998. – № 10. – С. 119–128.
4. Леонов В. В. Мотиваційні чинники фінансової поведінки населення України: емпіричний аналіз // Український соціум. – 2007. – № 3. – С. 63–76.
5. Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 20. 09. 2001 р. №2740–III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1087.833.5&nobreak=1>
6. Куриляк В. Довіра у валютно-фінансових відносинах на світовому і національному ринках // Світ фінансів. – 2009. – № 4 (21). – С. 147–155.
7. Євтух О.Т. Природа і причини багатства: погляд фінансиста // Фінанси України. – 2005. – №4. – С. 4–12.
8. Бонд Р., Куценко О., Позицька Н. Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти та висновки [FINREP, Проєкт розвитку фінансового сектору]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.finrep.kiev.ua>
9. Динамика финансовой активности населения России в 2000–2006 гг. / Аналитический доклад. – М.: ЦИРКОН, 2006. – 132 с.
10. Шамшетдінов Ю. М., Столяров Г. С. Стан інформаційного ринку України та місце Держкомстату на ньому // Статистика України. – 2001. – № 1. – С. 57–61.
11. Шахназарян Г. Э. Финансовая грамотность населения в свете современных тенденций развития образования // Финансы и кредит. – 2008. – № 20 (308). – С. 51–58.